

KÖVÉR LAJOS

A 18. századi Franciaország magyarságképének gyökerei

1813-ban a francia emigrációba kényszerült Batsányi János – a francia–magyar kapcsolat-történetéről értekezve – Jean Bérony álnéven a következőket írta a Párizsban megjelenő *Mercure d'étranger* hasábjain: „Mindaddig, míg a kereszténység bástyájának tekintették a franciák és a németek Magyarországot, érdeklődéssel figyelték minden ottani háborút és politikai eseményt; de lassanként szem elől tévesztették, s végtére már csak Ausztria egy tartományának tekintették. Mintegy ötven éve már egyetlen francia író sem említette meg, kivéve Sacy-t, a *Magyarország általános története* című munka szerzőjét. Mirabeau felületesen ír róla *Porosz monarchiájában*. Beaufort *Nagy politikai tárcájában* tévedéseket állít. *A négy világrész történeti, topográfiai és erkölcsi képe* című munkájában Sané alig szól róla. Végül d'Alambert és Voltaire tisztességgel említést tesz róla, anélkül hogy részletekbe bocsátkoznának.”¹ Íme a *terra incognita* Magyarországnak historiográfiai gyökerei. A napóleoni felszabadítás reményeiben éppen most csatlakozott Batsányi ezzel megalapozza a méltatlanul Európa peremére került magyarság képét, amely szerint ameddig a töröktől védtük a keresztény világot, addig dicsőítés, ám a veszély elmúltával feledés az osztályrészünk. Ez a gondolat – némi finomítással – mind a mai napig kísért a témakör szakirodalmában.²

¹ „Aussi longtemps que la France et l'Allemagne ont regardé la Hongrie comme le boulevard de la chrétienté, elles se sont intéressées à toutes les guerres et à tous les événements politiques de ce pays; mais peu à peu elles le perdirent de vue et finirent par le regarder comme une province de l'Autriche. Depuis environ cinquante ans, les écrivains français n'en ont fait aucune mention, excepté Sacy, dans son Histoire générale de Hongrie. Mirabeau, dans sa Monarchie Prussienne, en parle d'une manière superficielle. Beaufort, dans son Grand Porte-Feuille politique, en dit des faussetés: Sané, dans son Tableau historique, topographique et moral des quatre parties du monde, en parle peu. Enfin, d'Alembert et Voltaire en font une mention honorable, sans entrer dans des détails particuliers.” Lásd: Batsányi János összes művei II. köt. Budapest, 1960. 369., 609.

² Batsányi többek között hamar szertefoszlott bonapartista illúziói sugallta megállapítása (lásd: Kövér Lajos: Batsányi János Napóleonnak szánt államelméleti munkája 1809-ből, klny. Szeged, 1982.; uő: *Les principes de base de la monarchie universelle napoléonienne d'après un pamphlet bonapartiste hongrois*. In: Actes du 113e et du 114e Congrès national des Sociétés savantes, Révolution française 1788–1789, Paris, C.T.H.S. 1991. 241–245.) visszaköszön Birkás Géza munkájában, aki így ír az elfelejtett Magyarországról: „A XVIII. században Franciaországban is a magyarok iránt való érdeklődésnek csak gyér nyomaival találkozunk. Ott is mint máshol, elfelejtettek bennünket, nem törődnek velünk.” Birkás Géza: *Francia utazók Magyarországon*. Szeged, 1948. 72. Köpeczi Béla a francia hatalmi politika megfontolásainak szemszögéből igazat ad Batsányinak. Lásd: Köpeczi: *Egy felvilágosult magyar történele*. In: Köpeczi Béla: *Magyarok és franciák XIV. Lajostól a francia forradalomig*. Budapest 1985. 373.) Ugyanezt az álláspontot ismétli meg legújabb Fejérdy Gergely, amikor azt írja, hogy a majtényi síkon történt fegyverletételt követően „Bécset tekintették a korban a művelt világ, Nyugat-Európa határának, és Magyarországot a Habs-

Vajon tényleg ennyire feledésbe merült volna Magyarország? Akkor, amikor a magunk részéről a kérdésre adott nemleges választ aláhúzzuk, ennek egyúttal az ellenkezőjét is állítjuk. Több szempontból ugyanis éppen a 18. század fedezte fel – a múltbeli kép beidegződésének minden kísértésével együtt is – Európa számára azt a Magyarországot, amelyet az újkor első két százada a kereszténység védőbástyájává szimplifikált. Tanulmányunk arra tesz kísérletet, hogy bemutassa ezen „felfedezés” nyomdokain kialakuló magyarsággép legfontosabb elemeit a Magyar Királyság keresztmetszetében.

Nem vitás, hogy a 18. század Európájának gyorsan változó politikai feltételrendszere az állandó mozgásban lévő európai status quo mindenkori realitásának jegyében átértékelte a magyarság történelmi szerepvállalásában rejlő lehetőségeket. Ne feledjük, hogy a 16. és a főképp a 17. század kidomborítja ugyan a törökellenes harcok heroizmusát, ám mondanódójának lényegét tekintve a hősiességgel társított primitív, számító, barbár attitűd magatartásformájába préselten mégiscsak egy kifejezetten egyoldalú magyarsággép lenyomatát hagyományozta a „fény” századára. A fő kontúrok szerint az *enfant terrible* formájában testet öltő magyar jellem harcokban edzett keresztény vitéz, aki ősi (nemesi) szabadsága védelmében bármikor bármifajta rebellióra készen áll, miközben élete feláldozásával védi Európát a pogány áradat ellenében. A veszély csökkentével, majd elmúltával rutinszerűvé vált hálátlan főszerep az európai színpadon. A szabadsága védelmében akár saját uralkodójával is szembeszegülő magyar virtus hajdúi már a törökkel barátkozó kétes elemek is egyben. Igaz, a szabadságáért fegyvert ragadó magyarsággép utoljára még kap némi muníciót a kuruc kor fellángolásában, ám a spanyol örökösödési (világ)háborút követő új Európa nemigen tart már igényt effajta szerepkörre.

Témakörünk historiográfiájának vonatkozásában itt keresendő a Batsányi által – mintegy saját politikai és írói karriertörténetének tükre gyanánt – idézett, oly markánsan megfogalmazott „elfelejtett Magyarország”-kép gyökere, amely további megerősítést és igazolást nyer aztán Trianon kataklizmájában.³

A 18. századi magyarsággép vizsgálatakor mindenekelőtt az európai politikai helyzet tárgykörünkre vonatkozó konzekvenciái mellett az előző évszázad birtokolta információk fontosságát húzzuk alá. Szükséges ugyanakkor ismételten utalnunk azokra az európai változásokra, amelyek eredményeképpen – főképp 1711 után – átértékelődött a magyarságról alkotott kép. Így a magyarság európai szerepe, helye és jelentősége – mivel egy esetleges török offenzíva a karlócai és a pozsareváci béke óta többé már nem jelentett igazán reális veszélyt Nyugat-Európa számára – egyre inkább múltbeli történetet jelentett. Megszűnt a kereszténység védőbástyájának – egyébiránt eléggé egyoldalúra sikeredett – magyar főszerepe. A távolodó közelmúlt Habsburg-ellenes magyarországi rebellióinak francia támogatottsága aktuálpolitikai megfontolásokból szintén feledhető, sőt feledendő események lán-

burg-birodalom részeként tartották számon, ezért a térségbe érkezők nem tartották fontosnak, hogy a Kárpát-medencébe látogassanak.” Fejérdy Gergely: *18. századi francia anyanyelvű utazók Magyarországon*. Világtörténet, 1999. ősz-tél. 45.

³ Batsányi Jánost a 18. század utolsó harmadának jelentős irodalmi alakjaként tartjuk számon, s szokás még a napóleoni időkben játszott politikai szerepéről írni, holott „szótalananná morzsolódott” hosszú élete linzi száműzetésében 1844-ben (!) ért véget. A két világháború közötti időszakból e vonatkozásban is említendő a már idézett Birkás Géza mellett Eckhardt Sándor, Győry János és Bárdos József. Birkás Géza: *Francia utazók*. 1948. 72–86.; Eckhardt, Alexandre: *Le double aspect de l'âme hongroise*. Revue de Genève, 1924. 212–228.; Győry János: *A kereszténység védőbástyája*. Budapest, 1933. 10–17.; Bárdos, Joseph: *La Hongrie dans les encyclopédies françaises*. Szeged, 1939. 7.

colatává vált, mi több, a század derekától fogva kifejezetten rosszul mutatott egy „családi paktummal” is megerősítendő Habsburg–Bourbon szövetséggé beérő közeledés jegyében.⁴ Így aztán a kuruc kor eseményeire szép lassan fátylat borít a „hivatalos” politika csakúgy, mint a felvilágosult abszolutista uralkodók mindenhatóságának nimbuszában gondolkodó történetírás.⁵

A „Lumières” millióje és a korszak változó feltételrendszere közepette a franciák magyarságról alkotott képe ugyanakkor számos új elemmel gazdagodott. Ezek pedig adott esetben nemcsak a magyar, hanem a francia történelem és művelődéstörténet szerves részévé is váltak. Ennek széles spektrumában helyet kap a kémia és az alkímia, a fizika, a műszaki kultúra (főképp a bányavárosok leírása kapcsán) csakúgy, mint a szépirodalom és az oly divatos szótárírás különféle válfajai.⁶ Figyelembe kell vennünk az információs csatornák bővülését; egyre jelentősebb helyet kapnak a tudósítások. Itt az általunk nem vizsgált sajtóvisszhang (például a *Le Moniteur*) mellett a geográfiai és történeti szótárak „dömpingjét,” a diplomaták személyes tapasztalaton nyugvó feljegyzéseit, jelentéseit érdemes számba venni. Nem hagyhatjuk ki e korántsem teljes felsorolásból az emigránst, aki telepesként jön Magyarországra, a forradalmi háborúk francia katonáját, aki hadifogolyként érkezik a még meglévő, ám katonai jelentőségüket már elveszített néhai végvárakba és emlékiratot ír. Végül – de nem utolsósorban – itt van a Magyarországra utazó vagy a Magyarországon átutazó mindennapokból merítő élményanyaga is. Egyszóval a magyarságkép forrásainak, pontosabban forrástípusainak száma ugrásszerűen megnő a 18. század folyamán. Így aztán a 17. századi sztereotípiák makacs továbbélése ellenére is egyre árnyaltabbá válik a magyarságról alkotott kép.

Ha a kutató a „francia” század Magyarországról kialakított elképzeléseinek – napjaink divatos kifejezésével élve: a külföld, pontosítva a franciák magyarságról alkotott ítéletének, imázsának, amely épp a nyelv révén nemcsak a franciák, hanem Európa magyarságképé-

⁴ Franciaország a 16. századtól nagyjából a Napkirály haláláig komoly érdeklődést mutatott Magyarország iránt nemcsak a törökellenes háborúk, hanem a Habsburg-ellenes felkelések folytán is, hiszen a Béccsel szembeni magyar „diverziók” akarva-akaratlanul a kontinentális hegemoniában gondolkodó francia külpolitika természetes szövetségeséül kínálkoztak. XIV. Lajos halála után azonban megváltozott a helyzet. Franciaország a gyorsan változó európai hatalmi viszonyok közepette már nem a kontinens „szuperhatalma”, hanem csupán egyik nagyhatalma. Ezt felismerve Etienne-François de Choiseul herceg, XV. Lajos külügyminisztere változtatott a hagyományos francia külpolitikán. Célja a *Pacte de famille* szellemében megerősítendő Bourbon–Habsburg együttműködés keretében egyfajta francia háttér szövetség stabilitásának biztosítása mellett (támogatta a lengyel konföderációt, és sikerrel fáradozott azon, hogy Oroszországot a török portával háborúba keverje) a tengereken történő terjeszkedés előmozdítása volt Anglia ellenében, ez magyarázza az *ancien régime* utolsó negyedszázadának európai passzivitását. (Lásd: Chaussinand-Nogaret, Guy: *Choiseul (1719–1788): naissance de la gauche*. Paris, 1998. 55–75.)

⁵ Brenner Domokos szepesi prépost Rákócziáról szóló, 1739-ben francia nyelven megjelent munkája e tekintetben a szabályt erősítő kivétel; az általunk használt forrásanyag szerzői azonban nem utalnak Brenner munkájára! *Histoire des Révolutions de Hongrie où l'on donne une idée juste de son légitime Gouvernement. Avec les Mémoires du Prince François Rakocz sur la Guerre de Hongrie. Depuis 1703. jusqu'à sa fin. Et ceux du Comte Betlem Niklos sur les Affaires de Transylvanie*. La Haye, Jean Neaulme, 1739. A mű francia nyelvű ismertetése *Lettre au sujet de l'Histoire des Révolutions de Hongrie* címen a *Mémoires de Trévoux* hasábjain 1740. április, 772., illetve május, 789. Brennerre vonatkozóan lásd: Köpeczi Béla: *II. Rákóczi Ferenc emlékiratai*. In: Köpeczi: *Magyarok és franciák*, 173–228.

⁶ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1983. 172–196.; Rosta István: *Fejezetek Magyarország technikátörténetéből (Szent István korától a XX. századig)*. Budapest, 1995. 115–171.

nek is meghatározója – vizsgálatát tűzzük ki célként, elsősorban Bárdos József, Birkás Géza, Köpeczi Béla és G. Györffy Katalin kutatási eredményeire támaszkodunk.⁷ Külön kiemelendő a Kecskeméti Károly szerkesztésében, a Brüsszeli Nagy Imre Politikatudományi Intézet kiadásában 1963-ban megjelent, méltatlanul elfeledett – pontosabban alig ismert – forrásközlő kézirata.⁸

Nem kerülhetjük el a megelőző évszázad hazánkra vonatkozó történeti ismeretanyagának áttekintését,⁹ mindenekelőtt azért sem, mert a 18. századi szótárak szerzői többé-kevésbé 17. századi elődeikből merítenek. Igaz, a „fény” századának szótárirodalmában kirajzolódó adatok interpretációjában helyenként már igen markánsan visszaköszönnek a politikai megfontolások is, amelyek kulcsa a 17. század utolsó harmadának pejoratív bécsi propagandájában, illetve az osztrák és a francia külpolitikai törekvések egymáshoz való viszonyulásában rejlik. Az olykor ellenséges, olykor meg szövetséges osztrák–francia viszony 18.

⁷ Bárdos, Joseph: *La Hongrie dans les encyclopédies françaises (XVIIe et XVIIIe siècles)*. Szeged, 1939.; uő: *La Hongrie du XVIIIe siècle, vue de France*. Nouvelle revue de Hongrie, 1938. sept. 241–250.; Birkás: *Francia utazók*, id. mű.; G. Györffy: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon (Idegen utazók megfigyelései)*. Budapest, 1991.; Humbert, Jean: *La Hongrie du XVIIIe siècle, vue par des voyageurs*. Nouvelle revue de Hongrie. 1938. sept. 234–240.; Köpeczi Béla: *Problèmes des rapports historiques franco-hongrois*. Nouvelles études hongroises. Budapest, 1968. 253–256.; uő: *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*. Budapest, 1966. 396–431.; uő: *A magyar politikai irodalom kezdeteihez*, Budapest, 1970.; uő: *La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle. Etude d'histoire des relations diplomatiques et d'histoire des idées*. Budapest, 1971.; Le Noble, Eustache: *Rákóczi fejedelem históriája, Avagy az elégedetlenek háborúja az ő vezérlete alatt*. Köpeczi Béla tanulmányával. Ford., jegyzetek: Márki Sándor. Jegyzetek: Kovács Ilona. Budapest, 1976.; uő: „Magyarország a kereszténység ellensége”: *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*. Budapest, 1976.; uő: *Függetlenség és haladás. Politikai gondolkodás a régi magyar függetlenségi harcok századaiban*. Budapest, 1977.; uő: *La noblesse et le pouvoir politique dans la guerre d'indépendance hongroise contre les Habsbourg au début du XVIIIe siècle*. In: *Noblesse hongroise, Noblesse française XVIe–XIXe siècles*, Actes du colloque franco-hongrois d'histoire sociale (Rennes, 11–13 juin 1975), sous la direction de Béla Köpeczi et Éva H. Balázs. Budapest–Paris, 1981. 171–177.; uő: *Hongrois et Français. De Louis XIV à la Révolution française*. Budapest–Paris, 1983.; uő: *Brenner Domokos, a Rákóczi-szabadságharc és a bujdosás diplomatája és publicistája*. Budapest, 1996.; uő: *Histoire de la culture hongroise*. Budapest, 1994.

⁸ Kecskeméti Károly: *Notes et rapports français sur la Hongrie au XVIIIe siècle. Recueil des documents, avec une introduction*. Bruxelles, 1963. 1. *Adatok a magyar királyság történetéből* (Détails historiques sur le Royaume de Hongrie) 1717-ből; 2. *Vázlat Magyarországról, jelentés az ország helyzetéről* (Idée de la Hongrie ou mémoire sur la situation) 1745 előttről; 3. *Magyarország ügyeinek jelen állapota* (Etat actuel des affaires de Hongrie) az 1755. esztendőből; 4. *A alsómagyarországi bányákról* (Des mines de la Basse-Hongrie) 1772/73.; 5. *Feljegyzések a Bánátról, Szlavóniáról és Magyarországról* (Notes sur le Banat, l'Esclavonie et la Hongrie) 1778 előttről; 6. *A császárnő birtokában lévő adriai tengerpart leírása* (Description du Littoral de l'Impératrice) 1760-ból; 7. *A Magyar Királyság törvényeinek és kormányzatának rövid leírása* (Précis de ce qui est relatif aux lois et au gouvernement du Royaume de Hongrie) 1785-ből. (Ez utóbbi szerzője nagy valószínűséggel nem francia, hiszen – Kecskeméti Károly megállapítása szerint – stílusára a magyar közigazgatás nehézkes latin nyelvezete nyomja rá a bélyegét.) E források alapvetően diplomaták feljegyzései.

⁹ Köpeczi Béla kronologikus logikában végigvitt kutatási eredményeit lásd: Köpeczi Béla: *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*. Budapest, 1966. 396–431.; uő: *Egy felvilágosult magyar történelem*. In: uő.: *Magyarok és franciák*, 373–399.; vö.: Bárdos: *La Hongrie*, 3–8.; illetve Birkás: *Francia utazók*, 33–83.

századi ambivalenciája hosszú távon az együttműködés lehetőségének irányába mutat. Ebben a vonatkozásban külön is érdekes a „rebellis” magyarságról alkotott ítélet!

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy a 17. század franciái milyen magyarságképet hagyományoznak a következő évszázadra, akkor a kronológikus áttekintés mellett, amelyet Köpeczi Béla végzett el a legteljesebben, a magunk részéről arra hívjuk fel a figyelmet, hogy érdemes „műfaji” szempontok szerinti csoportosításban is áttekinteni a rendelkezésünkre álló adatokat. Ebben az írástudó számára kulcsfontosságú a bibliográfia műfaja mint az ismeretanyag hordozója; ezen nyugszik a szótárak által az egyes országok társadalmi, politikai és gazdasági viszonyáról megrajzolt kép; végül pedig az alapvetően közvetlen impressziókból táplálkozó utazási irodalom ad hasznos információkat.

Bibliográfiák

A bibliográfia műfaja kapcsán mindenképpen szólnunk kell Jacques Bongars (Jacobus Bongarsius) gyűjteményéről, aki elsőnek készítette el többek között a modernkori magyar történelem francia olvasatának adatbázisát *Collectio Hungaricarum rerum, Scriptores* címmel 1600-ban Frankfurtban megjelent művében.¹⁰ Említi Thuróczy krónikáját, ezen kívül használja Galeotto anekdotagyűjteményét, Filippo Buonaccorsi vagy ismertebb nevén Callimachus Experiens olasz humanista Attiláról szóló művét és I. Ulászlóról írt történetét. A 16. századi török háborúk vonatkozásában Johannes Martinus Stella, Basilius Johannes Herold, Wolfgang Lazius, Petrus Bizarus, Samuel Budina írásait tartja iránymutatónak a gyűjtemény. Ezt a Zsámboki János féle,¹¹ 1581-es frankfurti Bonfini-kiadás (*Antonii Bonfini Rerum Hungaricarum decades quattuor*) teszi teljessé, amely az 1568-as bázeli kiadáshoz képest jóval bővebb, mivel tartalmazza a Mossóczi Zakariás készítette régi magyar törvények tárát is. Itt jegyezzük meg, hogy Bongars 1585-ös magyarországi utazása során külön is megemlíti, hogy ekkor Mossóczi vagy Mósóczy (Bongars Moschatz néven emlegeti) a nyitrai püspök.¹² Ez tehát az ún. Bongars-gyűjtemény (Bongarsius-gyűjtemény), az

¹⁰ Bongars (Bongarsius), Jacques: *Rerum Hungaricarum scriptores varii. Historici, geographici*. Francofurti, Apud heredes Andreae Wecheli, Claudium Marnium, & Ioan. Aubrium, 1600. Filológiaiilag a Bongars (Bongarsius) katalógusra vonatkozóan Hermann Hagen 19. századi filológus kiadására hívjuk fel a figyelmet: Hagen, Hermann: *Catalogus codicum bernensium (Bibliotheca Bongarsiana)*. Edidit et praefatus est Hermannus Hagen. Bernae, 1875.

¹¹ Zsámboki János francia kapcsolatai közismertek. Szabadjon ehelyütt utalni Zsámboki és Jean Grolier (francia diplomata és könyvgyűjtő) ismeretségére, de az Európa szerte Johannes Sambucus néven híressé vált magyar humanista filológust baráti szálak fűzték a filológus és nyomdász Henri Etienne-hez, valamint a botanika kapcsán Magyarországon is híressé vált Clusius-hoz (Charles l'Ecluse). Lásd: Klaniczay Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története, I.* Budapest, 1964. 293.; Zsámboki francia kapcsolataira vonatkozóan lásd: Costil, Pierre: *André Dudith humaniste hongrois 1593–1589*. Paris, 1936. Vö.: Klaniczay Tibor: *Jegyzetek a budai Parmenius Istvánról*. In: uő.: *Hagyományok ébresztése*. Budapest, 1976. 226.

¹² Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten*. Budapest, 1891. 167. Mossóczi Zakariás (1542–1587) legfontosabb munkáját, a *Decreta Constitutiones et Articuli Regni Inclyti Regni Ungariae* című „Corpus Juris”-át Telegdi Miklós pécsi püspökkel együtt készítette el. Lásd Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. IX. köt. Budapest, 1903. 347–348. Mossóczi Zakariás a késő humanista értelmiség tipikus képviselője volt, akit a magyar jogtudomány egyik első rendszerezőjeként is számon tartanak. Egyházszerző, harcos vitatkozó szellem. Övé volt a 16. századi Magyarország egyik legnagyobb könyvtára (1587: 952 kötet). Gyűjteményét tudatosan gyarapította. E mellett történeti és jogi szakkönyvtárként is jellemezhető a Mossóczi-gyűjtemény.

Lásd: <http://mekturkor.oszk.hu/porta/szint/tarsad/muvtort/irasbook/html/monok4.htm>

elkövetkező két évszázad magyar vonatkozású irodalmának időben elsőként napvilágot látott legfontosabb adatbázisa.¹³

Jacques Bongars adatait a 17. század végén Claude Vanel (1644–1703) korszerűsíti úgy, hogy Bongars adatai mellé felveszi százada utazási és szótáriradalmának legjavát is – némi képp ad hoc jelleggel, hisz például „elfelejt” hivatkozni az általa leginkább használt magyarországi utazók egyikére, az angol Edward Brownra. Ezzel kész a Vanel-féle bibliográfia, amelyet szerzője 1686 és 1689 között megjelent munkáiban előszeretettel tesz közzé.¹⁴

Ezt a Vanel-féle bibliográfiát aztán mindenfajta változtatás nélkül átemelik Louis Moréri (1643–1680) történeti szótára 1725-ös kiadásának Magyarország címszava alá irodalomtörténeti tájékoztatás végett.¹⁵ A Vanel-féle irodalomjegyzékhez képest az 1725-ös Moréri kiadásnak érdemben nincs új hozadéka; Vaneltől egy munkát említ csupán, az *Histoire des troubles de Hongrie*-t.

A szakirodalom emlegette Moréri-bibliográfiához a magunk részéről két megjegyzést fűznénk. A J. B. Coignard nevével fémjelzett könyvkiadó gondozásában 1725-ben megjelent munka kiadásakor Moréri már közel fél évszázada halott volt, így nemcsak az tény, hogy Vanelhez képest nem hoz semmi újat, hanem az is, hogy a kiadványhoz a néhai Morérinek már vajmi kevés köze volt. Ezért nevezzük azt inkább Moréri–Coignard-féle bibliográfiának. Másrészt azzal, hogy a Vanel-féle bibliográfiát egy az egyben átemelték a Louis Moréri-féle szótár 1725-ös kiadásába, a benne közölt névsor sajátos legitimációt nyert; hiszen a közben lassan feledendő eseménysorra „nyilvánított” Rákóczi-szabadságharc aktuálpolitikai, történeti és ideológiai dilemmája egyelőre az elhallgatás kódéba burkoltatott, mivel az 1720-as évek elejétől kezdve nemigen illet Franciaországban Rákóczi Ferenc diverzióját emlegetni. A Bourbon–Habsburg évszázados ellenségeskedés olvadási szakaszának politikai következményei folytán a Moréri–Coignard-féle bibliográfia szemérmesen hallgat a Napkirály diverzáns szövetségeséről; nem véletlen, hogy a Le Noble által megírt 1707-es Rákóczi-életrajz meg sincs említve a Moréri–Coignard-féle bibliográfiában.

Lenglet-Dufresnoy a történelem tanulmányozásához írott módszertani fejtegetéseinek 1713-ban, illetve főképp 1735-ben kiadott változatában is visszaköszönnek a politika sugallta dilemmák.

A 18. században által használt bibliográfiák tehát a következők: a Bongars-féle (1600), a Vanel-féle (1686), a Lenglet-Dufresnoy-féle (1713), a Moréri–Coignard-féle (1725) és az 1735-ös Lenglet-Dufresnoy-féle.

¹³ Köpeczi: A Rákóczi-szabadságharc, 406.

¹⁴ Vanel, Claude: *Le Royaume de la Hongrie ou description nouvelle, Chronologique, Géo-graphique de ce Royaume selon d'estat auquel il se trouve à present et des choses les plus memorables y arrivées*, Cologne, Chez Pierre le Jeune, 1686. 12. Vanel későbbi művei: Vanel, Claude: *Histoire des troubles de Hongrie, avec le siège de Neuheusel et une relation exacte du combat de Gran [par Vanel]* ... Amsterdam, 1686. ; Vanel, Claude: *Le Royaume de la Hongrie ou description nouvelle, Chronologique, Géographique de ce Royaume selon d'estat auquel il se trouve à present et des choses les plus memorables y arrivées*. Cologne, 1686.; Vanel, Claude: *Histoire des troubles de Hongrie [par Vanel], depuis 1684 jusques 1686*. Amsterdam, 1687.; Vanel, Claude: *Histoire et description ancienne et moderne du royaume de Hongrie et des autres états qui ont été ou qui sont encore ses tributaires...* Paris, C. de Sercy, 1688. Vanel, Claude: *Abrégé nouveau de l'histoire générale des Turcs, où sont décrits les événemens et les révolutions arrivées dans cette vaste monarchie, depuis son établissement jusqu'à présent ... [par M. Vanel]*, Paris, 1689.

¹⁵ Moréri, Louis (abbé): *Le grand dictionnaire historique ou le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane*. t. III. Paris, 1725. 133.

Az alábbiakban elsőként a Vanel-féle bibliográfiával foglalkozunk. Ez tulajdonképpen nem több azon nevek felsorolásánál, akiket tanulmányozás végett ajánl olvasója szíves figyelmébe Claude Vanel. A szerzők pontosításakor a nevek átírásának elsősorban helyesírás és egyéb nyelvi vagy éppen nyomdatechnikai nehézségei esetenként eleve adottak. A szerzők nevének adott esetben szükséges „konkretizálása” mellett további fejtörést okoz, hogy gyakran szerepel szerzőként a fordító, és – mai kifejezéssel élve – amolyan technikai szerkesztő gyanánt feltüntetve a kiadó. Kutatásaink során mi magunk értelemszerűen a szerzők neve alapján igyekeztünk feloldani a dilemmát. Természetesen egy szerző több művet is írt, amelynek több, adott esetben egy-két tucat bővített újrakiadása létezik. Ilyenkor az időbeliség síkján kínálkozott a szelektálás egyszerű eszközeül. Tehát a Vanel-féle kiadás 1686-os esztendejét tekintettük a záróév dátumának, és ahol tudtuk, felhasználtuk azt az információt is, hogy ki, mikor és milyen szöveggörnyezetben hivatkozik az adott szerzőre. A témakörök cím alapján történő választásánál a *Hungarorum*, *Ungaricum*, *Pannoniae*, *Hongrie* kulcsszavak mellett a geográfia, a térképek (atlasz), a történelem és időrend szavak latin, illetve francia előfordulására figyeltünk a cím kapcsán.

Időrendben a következő bibliográfiánk Lenglet-Dufresnoy *Méthode pour étudier l'histoire* (A történelem tanulmányozásának módszere) című művének Magyarország címszavához mellékelt bibliográfiája az 1713-as kiadás alapján.¹⁶ Ez a toldalék közül új adatokat, szempontrendszerre még független a fentebb Moréri apropóján emlegetett politikai igények betüremkedésétől. Lenglet-Dufresnoy az 1713-as kiadásban felhívja a figyelmet arra, hogy francia részről az utóbbi időszak legfontosabb Magyarországra vonatkozó híradásai Vanel és Eustache Le Noble nevéhez kötendők.¹⁷ Számba véve a rendelkezésére álló adatokat, áttemeli Vanel eredményeit, és kibővíti azt részben régebbi, részben újabb adatokkal. Így Komáromi Csipkés György *Hungaria illustrata* című 1655-ben Utrechtben kiadott műve mellett említi J. F. Behamb *Notitia Hungariae*-jének 1676-os kiadását, valamint Otrókocsi Foris Ferenc *Origines* címmel 1693-ban napvilágot látott írását. Ezen kívül jegyzi Tubero kommentárjainak 1603-as frankfurti, Caspar Ens *Rerum Hungaricarum historia* című könyvének 1648-as kölni és Nadányi Florusának 1663-as amszterdami kiadását, továbbá Révai Péter könyvét. Szerepel még ebben a felsorolásban J. A. Mellen *Series Regum Hungariae* (Lubecae) 1699-ből, N. Reusner: *Narratoriaes* (Francoforti), 1603-ban Frankfurtban megjelent munkája, hivatkozik továbbá G. Arthusius *Historiá-jára* 1596-ból, valamint M. Inchofer 1664-es évkönyvére.¹⁸

Lenglet-Dufresnoy alapvetően neveket közöl, de nála helyenként már a mű címe is felbukkan. 1713-ban a francia szerzők közül Vanelnél utal az *Histoire des troubles de Hongrie* című munkájának névsorára, Le Noble esetében pedig a Rákóczi-életrajzra hívja fel a figyelmet.

Időrendben ezt követi a már említett 1725-ös Moréri-Coignard-féle bibliográfia. A sort végül Lenglet-Dufresnoy *Méthode*-jének 1735-ös kiadása zárja, amelyben „hasznos” és „káros” könyvek csoportjait különíti el.¹⁹ A veszélyes források között említi (de azért az említés

¹⁶ Lenglet-Dufresnoy, Nicolas: *Méthode pour étudier l'histoire ...* t. III. Paris, 1713. 38–39.

¹⁷ Vanel műveinek jegyzékét lásd fentebb, Eustache Le Noble munkásságát pedig a Lenglet-Dufresnoy 1725-ös bibliográfiájánál érintjük.

¹⁸ Köpeczi: *A Rákóczi-szabadságharc*, 1966. 413.

¹⁹ Lenglet-Dufresnoy, Nicolas (Abbé): *Méthode pour étudier l'histoire avec un catalogue des principaux historiens et des remarques sur la bonté de leurs ouvrages et sur le choix des meilleures éditions*, t. IV. Paris, 1735. 58–59.

pusztá ténye mégiscsak fontos) a Martinuzzi²⁰ és a Rákóczi²¹ életéről szóló biográfiákat, kiemelve: ezek a könyvek igazságtalanok Ausztriával szemben, és a zendülés kétes kalandokra csábító szellemiségét sugallják. Ebben a kiadásban már Vanelt is kritika éri, mondván, a Magyarországról szóló munkáiban túlzott megértést tanúsít a zendülő felségárulók irányában.²²

E politika sugallta megfontolás „elegáns” megoldását a század második felében Sacy-nál találjuk meg. A magyarok történetének historikusaként Sacy nem kerülhette meg sem az összeesküvések, sem a zendülések, sem pedig az 1703–1711 között lezajlott események említését. Morális megfontolásokat is figyelembe véve végkövetkeztetésében lényegében Ausztria felé billenti el a mérleg nyelvét, midőn azt fejtegeti: a magyarok csak akkor váltak igazán boldoggá, amikor lemondtak a szabadság fantomjáról, mert így a jólétben nyerték vissza azt, amit hírességben elvesztettek.²³

A bibliográfiák, gyűjtemények fenti számbavételével – a nem kizárható tévedések és a számunkra feloldhatatlanak bizonyult nevek ellenére is – az volt az elsődleges célunk, hogy érzékeltessük: a 18. század eléggé bő ismeretanyag birtokában nyúlhatott a magyar történelem átfogó tanulmányozásához. A bibliográfiák tanulsága szerint a 18. században elsősorban Vanel összegző munkái és az általa készített katalógus alapján tárgyalják a magyar történelmet. A kompilátorok olykor újraolvassák a forrásokat, de az esetek zömében inkább betoldanak, esetenként kiegészítenek és új „szakirodalmat” is használnak, amint ez Bruzen de la Martinère esetében megfigyelhető. Nem érintettük összefoglalónkban a Thököly-mozgalom, illetve a Rákóczi-szabadságharc történetét, mivel ennek korszerű feldolgozása Köpeczi Béla munkáiban megtalálható.²⁴ Fontos viszont megemlítenünk, hogy a magyar történelem vonatkozásában az említett források továbbra is meghatározók, a bibliográfia műfaja mintegy sajátos tükörképe annak is, ahogyan a mindenkori politikai megfontolások befolyásolják a magyarság képét a 18. században. Az összeesküvő Wesselényi, a lázadó Thököly és Rákóczi már nemigen illik ebbe a képbe; nem véletlen hogy a Brenner féle Rákóczi-képnek sem igen volt visszhangja a 18. századi Franciaországban.²⁵

²⁰ Béchet, Antoine: *Histoire du ministère du cardinal Martinusius, archevêque de Strigonie, primat et régent de Hongrie, avec l'origine des guerres de ce royaume et de celles de Transilvania*, par A. Béchet, E. Paris, 1715.

²¹ Le Noble, Eustache: *Rákóczi fejedelem históriája, avagy az elégedetlenek háborúja az ő vezérlete alatt*. Köpeczi Béla tanulmányával, a jegyzeteket írta: Kovács Ilona. Budapest, 1976.

²² „Ces ouvrages referment trop de faussetés et sont trop injurieux à l'Auguste Maison d'Autriche pour être lus par ceux qui ne cherchent dans l'histoire que des instructions appuyées sur la vérité des faits. A peine conseillerais-je l'histoire des troubles de Hongrie publié en François l'an 1686, parce que la narration de ces sortes de révolutions ne peut être bien et sûrement écrite que dans le pays même et sur les Mémoires de ceux qui ont eu le plus de part aux affaires. Il y a des secrets importants, qui en sont quelque fois la clef, qu'on ne peut apprendre que des chefs des differens partis, et par une exacte comparaison de ce qu'ils en disent chacun de leur côté.” Köpeczi: *A Rákóczi-szabadságharc*, 413.

²³ Köpeczi Béla: *Egy felvilágosult magyar történelem*. In: uő.: *Magyarok és franciák*, 373.

²⁴ Köpeczi: *A Rákóczi-szabadságharc*, i. m.; Köpeczi: *Magyarok és franciák*, i. m.

²⁵ Brenner (abbé): *Histoire des révolutions de Hongrie, où l'on donne une idée juste de son légitime gouvernement*. A La Haye, 1739.; vö.: Köpeczi Béla: II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai. In: uő.: *Magyarok és franciák*, 173–228. Köpeczi Brenner kapcsán megjegyzi, hogy az érdeklődés Magyarország iránt ekkor már „nem kis mértékben a Franciaország és Ausztria közötti viszony alakulásától függ.” Lásd uo. 196.

Utazási irodalom

Az első részletes modernkori útleírás, amelyben Magyarországot sokszor emlegetik, Augerius Gislenius Busbequius-tól származik, aki 1556-os török portabeli utazását a már akkoriban is oly divatos levélformában örökíti meg. Busbequius munkája 1580-ban jelent meg latinul; első francia kiadása 1646-ból származik, de latinul még 1740-ben is kiadták, s ezt követte egy újabb – ezúttal francia nyelvű – kiadás 1748-ban.²⁶

Jacques Bongars (Jacobus Bongarsius) 1585-ben III. Henrik megbízásából Konstantinápolyba utazván szelte át Magyarországot. A „magyar-ügyben” kikerülhetetlen gyűjtemény szerzőjének információi így az utazás közvetlen tapasztalatán is nyugodtak. Útleírásából Szamota István közöl részleteket a XIX. század végén kiadott könyvében – Hermann Hagen 19. századi német filológus francia szövegközlése nyomán.²⁷ Jacques Bongars útvonala 1585-ben a következő: Schwechat, Köpcsény, Petronell (a magyarok Kis Trójának hívják), Pozsony, Magyar-Óvár, Öttevény, Győr, Szőgye, Komárom, Tata, Gutta, Érsekújvár, Nyitra, Tapolca, Vesztenic (Vistervitz), Privigye (Breivitz), Nedozeren (Nedejar), Rudno, Tót-Próna (Windisch-Broben, Slavits-Brawen), Sucsány, Turán (Tourian), Lucsi-ván, Poprád, Lőcse, Szepesváralja, Beharócz (Burselgrund), Kassa, Encs (Eitschen), Tokaj, Kálló, Szatmár, Nagybánya (Hungrisch-Neustatt), Kővár (Kővárvidéke, Kuyvar), majd innen Erdélybe veszi útját.

Következőként Louis Deshayes de Courmenin útleírása érdemel figyelmet. Deshayes szintén diplomáciai küldetés végett megy Konstantinápolyba, és 1621-ben keresztülszeli Magyarországot. Útleírása először 1624-ben, majd 1632-ben jelent meg. Reprintjét az Hachette-kiadó jelentette meg 1976-ban.²⁸ Emellett Jean Le Laboureur munkáját szokás még megemlíteni.²⁹

Jacobus Tollius – a bölcsek kövét is keresve – 1663-ban és 1687-ben két alkalommal járt Magyarországon. Útleírására Bruzen de la Martinière szótárának ismertetésekor még visszatérünk, hiszen ő – annak ellenére, hogy 17. századi utazó – la Martinière egyik fő for-

²⁶ Busbequius, Augerius Gislenius: *Itinera Constantinopolitanum et Amasianum ab Augerio Gislenio Busbequii: ejusdem Busbequii de acie contra Turcam instruenda consilium*, 1580, Antuerpiae, ex off. Christ. Plantini; Busbequius, Augerius Gislenius: *Ambassades et voyages en Turquie et Amasie de M. Busbequius, nouvellement trad. en français par S. Gaudon*. Paris, 1646.; Busbequius, Augerius Gislenius: *Augerii Gislenii Busbequii Omnia quae extant. I. Legationis Jurcicae Epistolae quatuor. II. Exclamatio sive de re militari contra Turcam instituenda Consilium. III. Solimanni Purcarum Imp. Legatio ad Ferdinandum Roman. Caesarem. an. 1562. IV. Busbequii Legationis Gallicae ad Rudolphum II. Imp. Epistolae LIII. Praemissa est vita Auctoris. Summa cum fide ac diligentia denuo recognita & aucta locupletissimo*, Ind 1740, Basileae, Typ. Joh. Brandmuller; Busbequius, Augerius Gislenius: *Lettres du baron de Busbeck, contenant la relation de ses voyages en Turquie et en France (en 1556), par l'abbé de Foy*. Paris, 1748.

²⁷ Szamota: *Régi utazások*, 163–182.

²⁸ Des Hayes: *Voyage de Levant fait par le commandement du roi en l'année 1621 ... h. n. 1624.*; Des Hayes de Courmenin: *Voyage de Levant ...* Paris, 1632.; Des Hayes de Courmenin, Louis: *Voilage de Levant, fait par le commandement du Roy en l'année 1621*. Paris, 1976.

²⁹ Laboureur, Jean Le: *Relation du voyage de la Royne de Pologne et du retour de Mme la mareschale de Guébriant par la Hongrie, l'Austrie, Styrie, Carynthie, Frioul et Italie, avec un discours historique de toutes les villes et Etats par où elle a passé, et un traité particulier du royaume de Pologne, de son gouvernement ancien et moderne de ses provinces et de ses princes avec plusieurs tables généalogiques de souverains*, par Jean Le Laboureur, sieur de Blerenval. Paris, 1647.

rása. Tollius ugyanis a 18. században válik ismertté, mivel ekkor adják ki útleírását.³⁰ Életében a nevét leginkább alkimista tevékenysége révén ismerték.³¹ 1687-es magyarországi útleírásának egyik legérdekesebb részeként Buda leírására érdemes néhány sort szentelni, hiszen ő volt az első utazó, aki az 1686-os visszafoglalást követően „turistaként” bejárta a várost. Élményeiről így ír: „Váczról elindulva, csakhamar föltűnt a magas dombon álló Buda, fehérülő falaival, tornyaival és templomaival. Már a távolból üdvözöltem a nemes királyi várost, melyet már oly régóta vágytam megláthatni. Minél közelebb jutottam, annál inkább csodáltam a császár szerencsését, mely ily erős és gyönyörű várossal ajándékozta meg őt. Midőn a Pest és Buda közt levő hídhoz értünk, először Pest városába mentünk, mivel az ostrom folytán földig lerombolt Budán aligha találhattunk volna szállást.

Három nap alatt minden nevezetességet megtekintettem. A hajdan oly büszke és pompás vár és város a rettenetes ágyúzástól teljesen romhalmazzá volt lőve, az egész városban egyetlen ép házat sem találtam. A hajdan oly szép és fényes Szt. István templomban és a híd közelében levő török mecsetben, valamint a belső vár kapuja fölött török feliratokat találtam. A várat a várostól kettős kőfal választja el. A városnak a vár felé eső része két utcából, a távolabbi része pedig, hol a hegy szélesebbé lesz, három utcából áll. A falak régi dívatúak, de azért erősek, az árkok mélyek. Három kapu létezik, melyek egyike Ó-Buda felé van, a császáriak ennek közelében rontottak be az összelövedőzött falakon. A várost hajdan két külváros díszítette, még pedig mindkét oldalról, a székesfehérvári oldalon létezett külvárosnak ma már nyoma sincs, a Duna melletti nagy külvárosban néhány házat már kijavítani és újjáépíteni kezdenek.

A romok közt és a pinczékben görög vallású, műveletlen, durva és visszataszító ráczok laknak, kiknek főfoglalkozásuk a vízfordás, mivel a várban levő kutak a törökök által betömettettek vagy pedig a romok által bedugultak.

A Duna parti külvárosban létezett számos mecsetet részint lerombolták, részint tárházakká és csűrökké alakították át. A még fennállók közül egyiknek tornyába fölmentem, hogy onnan a környéket jobban áttekinthessem. Csekély fáradságomat bő siker koronázta. A Szt.-Gellérthegy alatt és Ó-Buda felé meleg fürdők léteznek, mindezeket tüzetesen megtekintettem. [...] Budára magyar embernek nem szabad lábát betennie, a ráczoknak, különösen pedig az asszonyoknak meg volt engedve a ki- és bejárás. A dunai híd 57 hajóból áll és körülbelül 10 000 láb hosszú.

Pest négyszög alakú és középszerű város, jóllehet a tavalyi ostrom alatt szintén igen sokat szenvedett, mind inkább helyreáll és lakossága is jobban szaporodik, mint Budáé, mivel a síkságon terül el, tehát a Duna kihasználásához előnyösebb helyzettel bír. Miután mindent megtekintettem, 1687. június 23-án eltávoztam a magyar királyok hajdani székhelyéről.”³²

Az 1680-as évekből du May könyvét említhetjük. Az „óvatos utazó” (*Le prudent voyageur*) című munka sajátos ellentétpárokból ragadja meg a magyar történelem főbb folya-

³⁰ Tollius, Jacobus: *Jac. Tollii Epistolae itinerariae*, cum fig., Heniniicura et studio H. Christ. Heninii, Amstelodami, typis F. Halmae, in officina J. ab Oosteruyk, 1700.; Tollius, Jacobus: *Jacobi Tollii Epistolae itinerariae ex auctoris schedis postumis recensitae, suppletiae, digestae*; Annotationibus, osservationibus & figuris adornatae cura & studio Henrici Christiani Henninii, Amstelaeami, apud Joannis Oosterwyk, 1714.

³¹ Tollius, Jacobus: *Jacobi Tollii fortuita in quibus, praeter critica nonnulla, tota fabularis historia graeca, phoenicia, aegyptiaca, ad chemiam pertinere asseritur*, Amstelaeami, apud Janssonio-Waesbergios, 1687.

³² Szamota: *Régi utazások*, 288–289.

matait. Így az egykor termékeny ország ma nyomorban él, a protestáns rebellió a Habsburg katolicizmus ellenpontja, a magyar régen barbár pogány és kegyetlen volt, ma a keresztény civilizáció védője és Ausztria ellensége. A jó bor, a bőséges érclelőhelyek és a marhakivitel azon tényezők, melyeket du May szerint Európa számontart Magyarország vonatkozásában.³³

Megemlítjük még Claude Jordan nevét, aki a 17. század végének és 18. század elejének kompilátor krónikása. Neve elsősorban a *La Clef du Cabinet* szerkesztőjeként bukkan fel, holott ennek a luxemburgi kiadványnak a *Journal historique* címen futó folytatólagos párizsi kiadásai tették igazán ismertté személyét, hiszen ezáltal vált az új évszázad eseményeinek első összegyűjtőjévé és kommentátorává.³⁴ A *Voyages historiques ...* tulajdonképpen fiktív utazás; ám a mű apropóján két lényeges információt szükségesnek tartunk e helyütt kiemelni. Egyrészt utalunk arra a későbbiekben sokszor feledésbe merülő megállapítására, hogy a magyar nyelvnek, noha szláv közegben élő népről van szó, semmi köze a szomszédok nyelvéhez. Másrészt sokatmondó híresztelést oszt meg velünk a szerző akkor, amikor arról értekezik, hogy a Habsburg Birodalom számára sokkal előnyösebb volt, amíg Magyarország nem csatoltatott a birodalomhoz. Ez mindenesetre érzékelteti, hogy a rebellis magyarokkal egyre többet küszködő Bécs beindította propagandagépezetét; eszerint a birodalmi periféria elmaradott barbárai a magyarok, kiűztük ugyan az országból a törököt, ám úgy tűnik, egy civilizálatlan, vad világot nyertünk, és kérdéses, mennyi figyelmet érdemel Európa eme perifériája. Íme Bécs első, ám igen jellegzetes ecsetvonása az Európa felé közvetítendő magyarsággép kapcsán, mely elég karakterisztikusan jelen van Claude Jordan értesüléseiben.³⁵

Nem vitás azonban, hogy a 17. század utolsó harmadának legolvasottabb utazója az angol Edward Brown. Neve itt azért is megkerülhetetlen, mert egy évvel a londoni angol kiadást követően, 1674-ben franciául két külön kiadásban is megjelent útleírása. Ő valóban a franciák által leginkább olvasott utazók egyike, számos észrevétele szinte folyamatosan felbukkan a 18. századi francia szótár-irodalomban.³⁶ Magyarországi beszámolója kis túlzás-

³³ Du May, Louis: *Discours historiques et politiques sur les causes de la guerre de Hongrie et sur les causes de la paix entre Léopold Ier, empereur des Romains, et Mahomet IV, sultan de Turquie, par Louis du May ...* Lyon, 1665.; Du May, Louis: *Le Prudent voyageur, contenant la description politique de tous les Etats du monde, de l'Asie, de l'Afrique et de l'Amérique et particulièrement de l'Europe, où sont dépeintes ... les maisons royales et autres familles illustres ... par le chevalier Louis du May.* Genève, 1681. Du May kivonatolása Köpeczi alapján, lásd: Köpeczi: A Rákóczi-szabadságharc, 401–402.

³⁴ Jordan, Claude: *La Clef du cabinet des princes de l'Europe ou Recueil historique et politique sur les matières du temps, par C. Jordan, imp. chez Jacques le Sincère, Luxembourg, 1704–1706.*; folytatása Jordan, Claude: *Journal historique sur les matières du temps, contenant aussi quelques nouvelles de littérature et autres remarques curieuses, par C. Jordan, t. VI.* Verdun, 20 vol. 1707–1716.

³⁵ Jordan, Claude: *Voyages historiques de l'Europe, par Claude Jordan, t. VI, qui comprend tout ce qu'il y a de plus curieux dans l'Empire d'Allemagne,* Chez Nicolas Legras, de l'imprimerie de Laurent Rondet, Paris, 1696. című művét idézi Köpeczi: A Rákóczi-szabadságharc, 403.

³⁶ Brown, Edward: *Relation de plusieurs voyages faits en Hongrie, Servie, Bulgarie, Macédoine, Thesalie, Autriche, Styrie, Cerinthie, Carniole et Friuli, enrichie de plusieurs observations, tant sur les mines d'or, d'argent, de cuivre et de vif argent que des bains et des eaux minérales qui sont en ces pais... traduit de l'anglois du sieur Edouart Brown, ... [par M. Le Vasseur],* Paris, 1674.; illetve Brown, Edward [Mignard, P. (Illustrateur)–Cossin, L. (Illustrateur)]: *Relation de plusieurs voyages faits en Hongrie. Servie. Bulgarie. Macédoine. Thesalie. Autriche. Styrie. Carinthie. Carniole. & Friuli ... Avec les figures de quelques habits & des places les plus considéra-*

sal „reklámnak” sem rossz, jóllehet sokkal inkább arról van szó, hogy az éles szemű angol észreveszi, melyek azok a specifikus jegyek, amelyek meghatározzák a korabeli magyar mindennapokat.

Így mindenekelőtt ráirányítja az olvasó figyelmét a bányák, a fürdők és az ásványvízforrások országára. Ez a motívum a 19. század első feléig folyamatosan visszatér a magyarországi francia utazóknál.³⁷ Brownt Magyarország természetföldrajzi viszonyai tekintetében leginkább mégis a folyók érdeklik. Kijelenti, hogy Európában itt vannak a legjobb folyók, és nincs több ország, ahol ennyi patakot találni.³⁸ A folyók kapcsán megemlékezik a halbőségről, így „a Dunában a pompás pisztrángokon, süllőkön és a világ legkitűnőbb pontyain kívül még számtalan egyéb halat is fognak, nevezetesebbek a görgöcse, vagy kövi ponty, fehérkeszeg, durbincs, sügér kecsege, kárász, lazac, csík stb. [...] Valamint a folyók tele vannak halakkal, éppen úgy télen madarak lepik el annak felületét. [...] Szarvas, däm-gim, valamint mindenféle vad [...] nagy bőségben fordul elő.”³⁹

Természetesen dicséri a magyar borokat, melyek általában finomak és kitűnőek, egyébiránt pedig megjegyzi, hogy az ország bármely részén lehet jeles borokat találni. A vad- és halgazdagság mellett arról is ír, hogy miután Magyarországon szép nagy rónaságok vannak, elég kényelmesen lehet utazni. Lényegében pozitív képet fest az országról. A megállapításából kibontakozó magyarságkép alappillérei a következők: termékeny, gazdag ország mint múlt és jövőbeli lehetőség, a nyelv és kultúra néhány mozzanata, a magyar jellem, végül a bányavárosok leírása.

Brownnál a történelem minden vihara ellenére a termékeny és gazdag természeti adottságokkal bíró Magyarországon van a hangsúly. Külön kiemeli a marhaexport fontosságát. Megemlíti a magyar nyelv sajátos hangzását, azzal a megjegyzéssel, hogy az írásbeliség alapvetően latin. A kultúra és művelődés apropóján rámutat továbbá arra, hogy az országnak nincsen egyeteme, ezért a magyar tudós igazán csak külföldön képezheti magát. Ugyanakkor nem felejt el leírni: „a magyarok máskülönben méltán dicsekedhetnek, hogy hajdan ugyancsak elég alkalmuk volt az összes tudományok elsajátítására, nevezetesen Hollós Mátyás király a híres Hunyadi János fia, körülbelül kétszáz évvel ezelőtt nagyszerű könyvtárat állíttatott össze Budán. Ebben néhány ezer kötet, számtalan görög és latin kézirat létezett, aminőt talán sehol sem lehet találni.”⁴⁰

Brown magyarságképe még mentes a fentebb említett bécsi sugallat nyomdokain szép lassan elterjedő tudatlan, barbár, elmaradott nép motívumától. A magyarok jellemzésénél kiemeli: szellemes és szorgalmas nép; való igaz, hogy jobban kedveli a háborúzást, mint a kereskedést, így aztán a magyarok már csak történelmük folytán is inkább hadakoznak. Ugyanakkor nem felejt el hozzátenni: „ámbar [...] a tudományok és szabad művészetek elsajátítására elég ésszel, szorgalommal és jó tehetségekkel vannak fölruházva.”⁴¹

A történeti áttekintés kapcsán megjegyzi, hogy Magyarország híres királya Attila, aki nek hadseregszervezésén azóta is ámul a világ. A keresztény magyar királyok a későbbiekben jelentős országot tudhattak magukénak, hiszen a koronázás alkalmával „tíz zászlót

bles. Traduit de l'anglais du sieur Edouard Brown ... Paris, Gervais Clouzier, 1674. Magyarországra és a Balkánra vonatkozó részeit magyarul is közli Szamota: *Régi utazások*, 290–327.

³⁷ Lásd pl. Birkás Géza: *La Hongrie vue par un savant français en 1818, le voyage de F.-S. Beudant*. Paris, 1934.

³⁸ Szamota: *Régi utazások*, 291.

³⁹ Szamota: *Régi utazások*, 302–303.

⁴⁰ Szamota: *Régi utazások*, 308.

⁴¹ Szamota: *Régi utazások*, 310.

visznek a király előtt, ezek pedig a következő tíz királyság zászlói: Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Galiczia, Szerbia, Bolgárország, Bosznia, Lodoméria, és Kumania.”⁴²

Jellemző, hogy számos apró részletre is odafigyel. Így a gyalogos katona, a hajdú nagyon megnyeri tetszését – főképp kemény tánca révén: „Magyarországba utazásom előtt soha nem láttam a pirrhius tánczot, melyet hajdan a régiek gyakoroltak, most pedig a hajdúk tánczolnak. Ezek meztelen karddal tánczolnak, egymás kardjára ütnek, mi által nagy csörömpölés keletkezik, forognak a levegőben, ugrálnak, meglepő ügyességgel földhöz vágódnak, végül a magok módja szerint énekelnek ...”⁴³

Művében a franciák magyarságképét később is nagyban meghatározó olyan állandó jegyek fogalmazódnak meg, mint a történelme folytán fegyverforgatóvá vált vitéz nép. Itt azonban még egyértelműen pozitív a vitézi virtus, annak ellenére, hogy szerinte ez a nép nem mutat túl nagy affinitást a kereskedelem és a tudomány iránt, jóllehet ez nem mindig volt így. A szőrmét kedvelő pompázatos magyar nemesi öltözetéről őszinte elragadtatással szól, csakúgy mint az ország legfontosabb részeként bemutatott bányavárosokról. Azt, hogy Brown neve jól csengett a kor franciái előtt, hogy ismert és népszerű volt, és művét meghatározó olvasmányélménynek tekinthetjük Magyarországgal kapcsolatban, mi sem érzékelteti jobban, mint hogy magyarországi utazására többször is utal egy 1691-ben név nélkül napvilágot látott válogatás szerkesztője is.⁴⁴

Az utazók között illik még számba venni Charles Patin párizsi orvosprofesszort, akinek az 1770-es évek elején tett európai körútjáról írt számos kiadást megért könyvét először Lyonban adták ki 1774-ben.⁴⁵ Patin szerint Magyarország – a hosszú ideje dúló török háborúk ellenére – még mindig Európa egyik legcsodálatosabb országa, ahol a gabona és a gyümölcs egyaránt bőséggel megterem, olyan borokat lehet inni, amelyek méltó vetélytársai a spanyol boroknak, és külön is megemlíti Tokaj borait. Híres továbbá az ország az állattalományáról és az ásványi kincseiről, amelyek közül főleg az ezüstöt és a markazitot emeli ki.⁴⁶

Szótárirodalom

A szótárirodalom vagy másképpen enciklopédia-irodalom kapcsán szükséges megemlíteni, hogy köztudottan a mai lexikonok elődjéről van szó. A műfaj gyökerei a humanista tudományosság talajába nyúlnak vissza, amennyiben az ismeretek gyűjtése, összefoglalása és rendszerezése a reneszánsz egyik alapvető célkitűzése volt. Az első francia nyelvű enciklopédiaként Moréri *Le grand dictionnaire historique* címen 1674-ben, Lyonban megjelent munkáját tartják számon.⁴⁷

A francia szótárak címének áttekintése önmagában is tanulságos. Egyrészt hallatlan széles tárgykört fognak át. Ide tartozik a földművelés szótára, a szekták szótára, a művészetek szótára; de lehet szótárt szerkeszteni a csatákról és híres asszonyok történeteiről – és mindenekelett ott van a bennünket közelebbről érintő geográfiai, illetve történelmi szó-

⁴² Szamota: *Régi utazások*, 312.

⁴³ Szamota: *Régi utazások*, 311–312.

⁴⁴ *Lettre curieuses de Voyages écrites d'Angleterre, d'Italie, de Hongrie d'Allemagne et de Suisse de Bohème etc.* Paris, 1691. 102–118.

⁴⁵ Patin, Charles: *Relations historiques et curieuses de voyages, en Allemagne, Angleterre, Hollande, Bohème, Suisse, etc., par Charles Patin, ...* Lyon, 1674.

⁴⁶ Köpeczi: *A Rákóczi-szabadságharc*, 402.

⁴⁷ Moreri, Louis: *Le grand dictionnaire historique, ou le Mélange curieux de l'histoire sainte et profane ... par le Dr L. Moreri.* Lyon, 1674.

tár, hogy csak a legjellegzetesebb tárgyköröket érzékeltessük.⁴⁸ A szótárak (*dictionnaire*) zöme címe szerint vagy történeti (*historique*) vagy geográfiai (*géographique*) vagy pedig geográfiai és történeti szótár. Valójában az esetek zömében a geográfia dominál, ennek tárgykörében válik kulcsfontosságúvá az események láncolataként átélt és megírandó történelem.

A geográfiai irodalomban a bibliográfiák apropóján már említett Lenglet-Dufresnoy *Méthode pour étudier l'histoire* című munkájában három történetírói iskolát különböztet meg. Az elsőt vallási történetírásként jellemzi. A második szerint az adatközlő gyakorlat, mintegy kérdés-felelet módszert alkalmazva. A harmadik pedig arra törekszik, hogy bevezessen a történelem tanulmányozásába, ami annyit tesz, hogy rendszerezni és csoportosítani kell a tényeket, mert csak így lehet bizonyos következtetéseket levonni. Véleménye szerint „meg kell keresni gondosan azoknak az ügyeknek eredetét és kimenetelét, amelyeket a történetírók megemlítenek és azokat a különböző okokat, amelyek ezeket kiválthattak. Meg kell vizsgálni körülményeiket, és éretten mérlegelni az elővigyázatlan cselekedeteket, amelyeket elkövettek azok, akik ezekben részt vettek, vagy azt, hogy milyen volt viselkedésük, amikor bölcsen jártak el. Ebben áll a történelem haszna: egyforma figyelmet fordítani a jóra és a rosszra, hogy utánozzuk az egyiket s elvessük a másikat.”⁴⁹

A geográfiai szótár ebben az összefüggésben az adatközlő történetírás hordozója; szerkezete többnyire betűrendes, címszava országokat és városokat jelöl. Egy geográfiai szótár alapvetően három részből áll. Egyrészt beszélhetünk matematikai geográfiáról, amely a szélességi és hosszúsági koordináták megadása mellett beszél a tértől körökről, az északi és déli féltekéről, sarkkörökről és éghajlati tagolásokról – vagyis tájékoztat a topográfia alapelemeiről. Másrészt létezik egy fizikai értelemben használt geográfia, mely a domborzati viszonyok leírását célozza. Végül, de nem utolsósorban szót kell ejtenünk a minket közelebből érintő politikai geográfiáról, mely leírja a fennálló állapotot. Állapot (státusz) alatt értendő az egy adott terület lakosaira vonatkoztatott törvények együttese, melynek alapján meghatározzák az államformát (királyság, császárság, főhercegség, hercegség, fejedelemség, grófság vagy köztársaság). A státusz tehát az adott időszak politikai térképe. Ugyancsak a politikai geográfia státusz tárgykörében esik szó a lakosságról, a lélekszámról, az adott társadalom berendezkedéséről, tagozódásáról, továbbá a nyelvről, a vallásról, az adott ország gazdasági profiljáról, amely lehet kereskedő vagy agrár jellegű. Itt szokás továbbá magáról az állam berendezkedéséről, annak működéséről, valamint az adott ország gazdasági, védelmi, katonapolitikai viszonyairól írni. Ezeknek az alapelveknek a szigorú szem előtt tartásával adja meg aztán egy-egy szerző az ország nevét, kiterjedését, minőségi paramétereit (értsd: domborzati és éghajlati viszonyait), kitér az adott nép küllemére, erkölcsére, vallására, szokásaira, lelkületére, öltözetére. A geográfiai szótár műfajának tehát elég jól leírható kritériumai vannak, amelyeket természetesen még kiegészítenek olyan ismérvek, amelyek alapján egy-egy város bekerülhet a szótárba. Itt a történelmi nevezetesség, egy történelmi esemény, az adott helység gazdasági, politikai, vallási, államigazgatási vagy éppen művelődéstörténeti fontossága lesz a válogatás mércéje.⁵⁰ Így a geográfiai szó-

⁴⁸ Bárdos: *La Hongrie*, 2–7.

⁴⁹ Köpeczi: *A Rákóczi-szabadságharc*, 398.

⁵⁰ Bruzen de La Martinière, Antoine-Augustine: *Le Grand Dictionnaire Géographique et Critique par M. Bruzen de la Martinière, Géographe de sa Majesté Catholique Philippe V, Roi des Espagnes et des Indes*. t. I. à la Haye, chez. van Lom, & P de Hondt, à Amsterdam, chez Herm. Uitwert, à Rotterdam, chez Jean Daniel Beman, MDCCXXVII. VII–XXVIII.; Vosgien, Jean-Baptiste Ladvo-cat: *Dictionnaire géographique-portatif. Ou Description des Républiques, Royaumes, Villes, Évê-*

tár történetírása az átfogó, felvezető fejezetek mellett – amelyek az adott országról az általános tudnivalókat tartalmazzák a városnevek címszava alatt megírt történelem is, mely olykor pusztá adatok, más esetben anekdotikus történetek és epizódok sajátos együtteseként jelenik meg az olvasó előtt. A geográfiai szótárak zöme „világszótár” a Föld leírásával egyetemben; más esetben viszont – jöllehet a mű címe ezt nem feltétlenül sejteti – a szótár egy-egy ország történetének megírásához is keretként szolgál (amint az Claude Vanel esetében is látható).

Az alapvetően ismeretterjesztésre kitalált geográfiai szótár mint műfaj tehát érzékelhetően kötött. E kötetmek többek között arra szolgálnak, hogy a szerző átfogja a birtokában lévő empirikus ismeretanyagot. Szempontrendszere végső soron nemcsak az események leírására, hanem azok kommentálására és bizonyos következtetések levonására is lehetőséget nyújt. Alkalmas egy ország bemutatására ugyanúgy, mint a világ dolgainak leírására. Nyitott, flexibilis műfaj, nemcsak elbírja, hanem igényli is a továbbírást, azaz a korrekciókat, a bővített újrakiadásokat. (Morérinek például több mint két tucat kiadásáról tudunk.)

A geográfia, pontosabban a geográfiai szótár 18. századi népszerűségének oka – a század folyamatosan bővülő ismeretanyagának rendszerező, áttekintő igényén túl – minden bizonnyal a felvilágosodás kori Európa nagy térbeli változásaiban is keresendő. Itt nemcsak arra gondolunk, hogy e század – egyébiránt maga is a földrajzi felfedezések egyik kiugró százada – tovább konkretizálja a kiteljesedő világról napról napra bővülő ismeretanyagot, hanem arra is, hogy a 17. század közepétől a 18. század derekáig Európa keleti felének újfent a keresztény világhoz történő visszacsatolása révén kétszeresére nő az európai térség – és ekkor a szláv világ létének tudatosulásáról, majd felfedezéséről és annak következményeiről még nem is szoltunk! Jellemző erre az, amit a hazánkban is járt angol utazó, Edward Brown 1670 táján némi meglepődöttséggel ír: „... azt is hallottam már, hogy a szláv nyelvet Németország határától a Káspi tengerig egyedül értik és beszélik ...”⁵¹ E folyamatban az egyik vitathatatlanul legfontosabb esemény a dunai Európa visszahódítása volt a török expanziós törekvések 1664-es és 1683-as kifulladását követően. Az 1699-es karlócai béke, az 1718-as pozsareváci béke és az 1739-es belgrádi béke után Európa határa a Duna, a Száva vonalán, valamint a Temesi Bánság határában húzódik. Ez közel 300 000 négyzetkilométernyi új térséget jelentett, melynek megszervezése Ausztriára hárult.⁵² Ez magyarázza, hogy a geográfiai szótáriródalomban miért foglal el előkelő helyet a *Magyarország* címszó.

A geográfiai és történeti szótár részletes, helyenként lényegtelen, helyenként lényeges, helyenként a valóságnak megfelelő, helyenként pedig pontatlan földrajzi és történelmi ismeretek eklektikus tárháza. Alapvetően leíró jelleggel bír, kerüli az elemzéseket, ugyanakkor a korrekciók és az újabb fontos események beemeléseinek igényétől hajtva e 17. századi termék olykor egy bő évszázaddal később is „kitermeli” a maga bővített újrakiadásait. Ilyen például Moréri szótára, de hasonló karriert futott be a 18. században megjelent

chés, Duchés, Comtés, Marquisats, Villes Impériales, Ports, Fortresses. Et autres lieux considérables des quatre parties du monde, dans lequel on indique en quels Républiques, Royaumes et Contrées ces lieux se trovent; les Gouvernemens dont ils dépendent; les Rivières, Baies, Mers, Montagnes, etc. sur lesquels sont situés; leur distance en lieues françaises des Places remarquables des environs, avec leur longitude et leur latitude, selon les meilleures observations; la date des Sièges que les Villes ont sostenus, et des Batailles qui en portent le nom; les grands Hommes qu'elles ont produits, etc. Traduit de langlois sur l'édition de Laurent Eschard, par Vosgien. Paris, 1767.

⁵¹ Szamota: *Régi utazások*, 307.

⁵² Chaunu, Pierre: *Felvilágosodás*. Budapest, 1998. 31–39.

Vosgien-féle geográfiai szótár is. Az újrakiadások egészen a 19. század első feléig eltartanak, így Vosgien „zsebszótára” a maga ezer oldalával jónéhány kiadást megért még a 19. században is.⁵³ Így a 17. század derekán kikristályosodott *dictionnaire* hosszú életpályát fut be (főképp ha ehhez hozzátesszük, hogy a műfaj magyarországi recepciója – igaz, elsősorban a német geográfiai és történeti irodalomra alapozottan, de hasonló kritériumokkal –, elsősorban Czövek István, Zádor Elek és Dóczy József munkássága révén a 19. század első felében éli virágkorát).⁵⁴

A mindenkori szótáríró egy korántsem egyenletes ismeretanyag birtokában kompilál, a fontos és kevésbé fontos adatok sokszor összesomosódnak, és ez belső aránytalanságokat is eredményez, a szép számmal adódó ténybeli hibákról nem is beszélve. Ezzel együtt a szótáríró láthatóan jól érzi magát a bőrében, büszke arra hogy kompilátor, hogy megmarad adatközlőnek. Világa tehát messze áll a 18. század új szemléletet meghirdető, filozofikus történetíróitól, enciklopédistáitól.⁵⁵

Belső aránytalansága mindenekelőtt a célkitűzés és a világ dolgaira vonatkozó empirikus ismeretanyag eleve adott lehetőségeinek következménye. Ha ehhez még hozzátesszük, hogy a 18. század derekán kiteljesedő filozofikus történetírás öncélúnak tartja, elutasítja és egyúttal lenézi a tények aprólékos leírásán nyugvó tudományos munkákat (mint amilyenek többek között a geográfiai szótárak is), akkor érthető, hogy a század eme szellemi produktumáról nem sok dicsérő szó esik a Nagy Enciklopédisták körében, akik lehántják a történelemről a geográfiát (vagy a geográfiáról a történelmet). Véleményük szerint ugyanis a tények egyoldalú rögzítése korántsem azonos a történeti ténnyel; ezzel érzékeltetik a ténytörésnek ítélt állítások valóságértékének bizonytalanságát és az ebben rejlő veszélyeket.⁵⁶

⁵³ Moreri, Louis: *Le grand dictionnaire historique, ou le Mélange curieux de l'histoire sainte et profane ... par le Dr L. Moreri*. Lyon, 1674.; Drouet, Etienne-François – Goujet, Claude-Pierre – Moreri, Louis: *Le grand Dictionnaire historique, nouvelle édition, dans laquelle on a refondu les suppléments de l'abbé Goujet; revue et augmentée par Drouet*. Paris, 1759. [s. n.]; Drouet, Etienne-François – Goujet, Claude-Pierre: *Le grand dictionnaire historique, ou mélange curieux de l'histoire sacrée et profane, qui contient en abrégé l'histoire fabuleuse des dieux et des héros de l'antiquité païenne; les vies et les actions remarquables ... l'histoire des religions et sectes, des auteurs anciens et modernes, des philosophes ... l'établissement et le progrès des ordres religieux et militaires ... les généalogies des illustres familles de France et des autres pays de l'Europe ; la description des empires, royaumes, républiques ... par M. Louis Moréri ... Nouvelle édition, dans laquelle on a refondu les suppléments de M. L'abbé Goujet; le tout revu, corrigé et augmenté par M. Drouet*, 10 vol. Paris, 1769. Vosgien később még részletesebben is vizsgálendő szótára először 1747-ben jelent meg, majd folyamatosan bővített kiadások formájában 1851-ig állandóan jelen volt a francia nyelvű könyvpiacon.

⁵⁴ Cannabich, I. G.: *Közönséges vagy Universalis Geographia a Bécsi Kongresszusban történt változások szerint, fordította Czövek István*. Pest, 1817.; Dóczy József: *Európa tekintete, jelenvaló Természeti, Míveleti és Kormányi Állapotjában*. Bétsben, 1829.; Zádor Elek: *Geographiai kézikönyv, vagy a világ matematikai, physikai, kiváltképen pedig politikai leírása*. Pest, 1831.

⁵⁵ A francia történetírásban bekövetkező szemléletváltásra lásd Penke Olga: *Du discours historique dans l'Eyclopédie*. In: Sciences, musiques, Lumières. Mélanges offerts à Anne-Marie Chouillet, publiés par Kölving, Ulla – Passeron Irène. Centre International d'Étude du XVIIIe siècle, Ferney–Voltaire, 2002. 375–384.

⁵⁶ Penke Olga: *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák. A francia és a magyar felvilágosodás*. Budapest, 2000. 39–40.

Mindezen dilemmák és kérdőjelek ellenére a geográfiai szótár jellegzetesen a 18. század szellemi terméke, Penke Olga találó ítéletét átvéve: a geográfiai szótár azon „hibrid” műfajok egyike, amelyek eredete a felvilágosodás didaktikusság-igényén nyugszik.⁵⁷

Amennyiben a külső jegyeket nézzük, a geográfiai szótár lehet jónéhány vasos kötetre rugó díszes, kifejezetten reprezentatív kiadvány (mint például Bruzen de la Martinière munkája), vagy éppenséggel zsebkönyvnyi geográfiai szótár (ilyen Vosgien folyamatosan bővített sikerkönyve), amelyet magával vihet az utazó az aktuálisan ismert világ bármely pontjára afféle útikönyv gyanánt.

Mi az, amit a szótáríró örökölni kap a 17. századtól Magyarország kapcsán? A bibliográfiai, az útleírások mellett fontos megemlíteni a magyar vonatkozású földrajzi adatokat, amelyek elválaszthatatlan részei a történeti ismeretanyagoknak. A fentebb érzékeltetett városképekből, tájleírásokból, topográfiai ismertetésekből, útirajzok részleteiből mindenestre kialakult egyfajta általános vélemény, amelyet persze a leíró beállítottsága is meghatároz. Ennek eredményképp a magyarországi események iránt érdeklődő Európa a földrajzi leírások nyomdokain egyre nagyobb érdeklődést tanúsított a térségi tájékozódást elősegítő térképek iránt. A művelt olvasó eme igényét kielégítendő, rövid időn belül elég tekintélyes magyar vonatkozású topográfiai irodalom keletkezett német, francia, latin és olasz nyelven egyaránt.

A szótáríró többek között azért is látja el gazdag földrajzi információkkal olvasóit, hogy segítse a jobb tájékoztatást, illetve a biztosabb tér- és időbeli eligazodást. Ezek az adatok Magyarország vonatkozásában mindenekelőtt az aktuálisan zajló háborús események jobb megértését hivatottak szolgálni. A geográfiai szótárak ezért közlik a város vagy vár, valamint az említésre méltó események szempontjából fontos helységek nevét. A földrajzi nevek sok gondot okoznak a szótárak szerzőinek, akik általában úgy tudják, hogy egy magyarországi városnak magyar és német neve van (Sopron–Oedenburg, Poson–Presbourg, Bude–Ofen stb.) Nemegyszer latin, elvéve szláv és török városneveket is említenek. Ezeket azonban sokszor összezavarják. Sarwar azonos lesz a Rába folyó menti Sabariával, de így lesz például Agria németül Eger; a híres vár – az 1552-es diadal megemlézése mellett – pedig Erlau néven került Vosgien szótárának 1801-es tizenkettedik bővített újrakiadásában is.⁵⁸ A nevekkel kapcsolatos pontatlanságot maguk a szótárszerzők is érzik, és egykorú térképekre (Corneille, Sanson, Delisle) hivatkozva próbálják korrigálni egymás hibáit.⁵⁹

A szótárak lapjain leggyakrabban a fontos hadieseményekhez kötődő helységnevekkel találkozunk. Így Csáktornya (Czackethurn), Eger (Agria), Eperjes (Eperies, Eperiae), Eszék (Mursa), Érsekújvár (Novigrade, Novigradum), Esztergom (Gran, Strigonie, Strigonium), Fülek (Filleck, Filecum), Hatvan (Hatuan, Haduanum), Kanizsa (Kaniska, Canisa). Komárom (Comoru, Curmenium), Szigetvár (Sigeth, Zigeth) a 18. században végig ismerősen csengő nevek, hisz az említett 1801-es Vosgien kiadásban e helységek még mindig megtalálhatók – leginkább a törökkel vívott háborúk 15–16. századbeli összefüggésében.⁶⁰

Mivel a szótárműfaj szárbaszökkenése a 17. század végére tehető, két nagy történeti eseménysoron nyugszik a magyar história e szótárakban. A külpolitikai inga kilengésének megfelelően a 18. században szívesen elhallgatott rebelliók mellett az érdeklődés fókuszában természetesen továbbra is a török háborúk elmúlt és éppen aktuális eseményei állnak

⁵⁷ Penke: *Filozofikus világtörténetek*, 25.

⁵⁸ Vosgien: *Dictionnaire géographique-portatif*, 3., 761., 991.

⁵⁹ Bárdos: *La Hongrie*, 2–7.

⁶⁰ Vosgien: *Dictionnaire géographique-portatif*, 251., 13., 292., 299., 622., 366., 314., 368., 441., 228., 789.

– a török veszély lehetősége ugyanis a század első harmadában továbbra is véresen komoly katonai kérdés! Az elhallgatott rebelliók bécsi ellenpontozása a barbár, fejletlen, vad peremvidék lázadó, lusta magyarjainak propagandisztikus bemutatása, míg a török világ „ellentételezéseként” ott találjuk az egykor volt gazdag és szép királyság olykor rezignált kontextusát – a mecsetté változott keresztény magyar templomok árnyékában. Míg a 17. század második felében e két „vezérmotívum” inkább párhuzamban fut egymás mellett, addig a 18. század franciái már a két mozzanat együttesében próbálnak gondolkodni. Ennek első lépése a magyar történelem szisztematikusabb feltérképezése, Magyarország Európába történő visszaemelésé kapcsán. A 17. század végén Claude Vanel szótárai vállalkoztak erre a feladatra, míg a konkrét élmények, tapasztalatok forrásait mindenekelőtt az útleírások és a diplomataik jelentései képezték.

LAJOS KÖVÉR

The Origins of the Image of Hungary in 18th-century France

Using the myth of the “unremembered Hungary” formulated by János Batsányi at the beginning of the 19th century, the article makes an attempt to show how the image of Hungary and Hungarian history changed in modern France. First, the author systematizes the information base that was available for the contemporary French reader. It is established that the knowledge about Hungary in the century of the Enlightenment primarily stemmed from historical bibliographies, travel diaries and historical geographies often inherited from the 16–17th centuries. As a result, it teemed with the (still uncorrected) mistakes of the previous centuries and mainly used stereotypes.

While analyzing the various types of sources, the author lists particular works as well, so the paper can be read as an annotated bibliography of the Enlightenment image of Hungary. It is worth pointing out that this is the first article in Hungary to define the characteristic features of one of the most popular genres of the 17–19th centuries, the historical-geographical dictionary and its place in the philosophical culture of the Enlightenment.